

TÜRK KAYNAKLARINDA İSTANBUL'UN İTİLAFLI DEVLETLERİNCE TAHLİYESİ

MÜCAHİT ÖZÇELİK*

Giriş

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilen Osmanlı Devleti'nin başkentine egemen olma arzusu İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Savaşları'ndan beri önemli bir hedefiydi. Bu hedeflerine de ateşkes sonrasında kademeli olarak ulaşmışlardı¹.

Galata rıhtımına yanaşan Adrian gemisinden çıkan iki Fransız subayı İstanbul'a ayak bastıklarında takvimler 8 Kasım 1918'i gösteriyordu. Bunu 22'si İngilizlere, 12'si Fransızlara, 17'si İtalyanlara ve 4'ü de Yunanlılara ait; toplam 60 parçadan oluşan Müttefik donanmasında bulunan askerlerin İstanbul'a çıkışları izledi. Sonraki tarihlerde gerek Trakya demiryolu gerekse deniz yolu ile İstanbul'a gelen müttefik güçleri denetimi kolaylaştırmak için şehri kendi aralarında taksim ettiler. Taksime göre Beyoğlu ve Boğaz'ın Rumeli yakası İngiliz; İstanbul yakası Fransız; Anadolu yakası ise İtalyan askerlerinin denetimine bırakıldı². Böylece İtilaf Devletleri İstanbul'u fiilen işgal etmiş oluyordu.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Anadolu'da başlattığı milli mücadele hareketinin baskısı neticesinde³ yeniden açılan Meclis-i Mebusan'da ilan edilen Misak-ı Milli kararları sonrasında ise meclisin kendinden istenileni değil istediği bir kararı kabul etmesi üzerine 10 Şubat'ta Londra'da toplanan İtilaf Devletleri temsilcileri uzun tartışmalardan sonra İstanbul'un resmen işgaline karar vermişlerdir⁴. İstanbul'un işgali ile Anadolu'da başlatılan milli mücadeleye bir gözdağı verilmesi düşünülü-

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE, e-mail: mucahitozcelik@hotmail.com

¹ Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe*, İstanbul, 2002, s. 21-23.

² Mümin Yıldıztaş, *Yaralı Payitaht İstanbul'un İşgali*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010, s. 1-2.

³ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, C.1, İstanbul, 2010, s. 325-327.

⁴ Serdar Sakin, *Uluslar arası Bağımsızlık Projesi Misak-ı Milli ya da Büyük Güçlere Meydan Okuma*, Kayseri, 2010, s. 135-142.

yordu.⁵ İstanbul'da azınlıkların güvenliğinin sağlanması bahanesiyle işgal kararını uygulama safhasına geçiren İtilaf Devletleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal etmişlerdir⁶.

İstanbul'un İtilaf askerlerinin kontrolüne girmesinden sonra keyfi uygulamalar da başlamış ve İstanbul, yaşanmaz bir şehir halini almıştı. Hayat pahalılığı artmış ve Türklerin gayrimenkulleri Rumların eline geçmeye başlamıştı⁷. İşgal dönemi İstanbul'unda Osmanlı hükümetlerinin sık sık değişmesinden ve işgalci güçlerin baskısından dolayı İstanbul; sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik sorunların arttığı ayrıca suç oranlarının ve karaborsacılığın arttığı hatta insanların tevkif edildiği bir dönem yaşanmıştı⁸.

Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasından sonra imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşması gereği, İtilaf Devletleri, İstanbul'u bir yıl içerisinde TBMM'ye teslim edecekti. Yine Mudanya Ateşkes Antlaşması gereği Yunanlılar tarafından boşaltılan Doğu Trakya da Türkiye'ye bırakılacaktı. TBMM, Doğu Trakya'yı teslim alma görevini Refet Paşa'ya vermişti⁹. Bu amaçla Refet Paşa ve ona bağlı jandarma birlikleri 19 Ekim 1922'de İstanbul'a gelmiş, halk tarafından sevinç gösterileri ile karşılanmıştı. Fakat bu, geçici bir sevinçti...

Türkiye Büyük Millet Meclisinin daha İstanbul'u teslim almadan 1 Kasım 1922'de saltanatı kaldırması üzerine İstanbul'daki Tevfik Paşa hükümeti, Ankara hükümetini tanıyarak istifa etti. İstanbul'un belediyesi, şehir yönetimi ve mahkemeleri de Büyük Millet Meclisine bağlılıklarını bildirdiler¹⁰. Bu gelişmelerden sonra Refet Paşa 4 Kasım'da TBMM adına İstanbul'un yönetimini üstlendiğini açıkladı¹¹. Trakya'nın devir tesliminin sona ermesinden sonra askeri teşkilatı kurmak için Refet Paşa'nın görevlendirilmesi üzerine, İstanbul Komutanı olarak Selahaddin Adil Paşa, TBMM İstanbul temsilcisi olarak ise Adnan Bey tayin edildi¹². Eski İstanbul Emniyet Müdürü Miralay Esat Bey ise

⁵ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C.II, Ankara, 1998, s. 384.

⁶ Mustafa Selçuk, *Hedef Şehir İstanbul*, Emre Yayınları, İstanbul, 2005, s. 189.

⁷ Mümin Yıldıztaş, *a.g.e.*, s. 3- 15.

⁸ Mümin Yıldıztaş, *a.g.e.*, s. 243-245.

⁹ BCA. Dosya 245-1 fon 30.18.1.1, yer no 5.30..15. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

¹⁰ Mehmet Özdemir, "İstanbul'un Teslim Alınması", *Türkler*, C.16, Ankara, 2002, s. 235.

¹¹ Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, 2000, İstanbul, s. 220.

¹² BCA. Dosya 24578, fon 30.10.0.0, yer no 204.393..37.

İstanbul Valisi olarak atanmıştır¹³. Böylece İstanbul'un yönetimi TBMM idaresine alınmıştı fakat İstanbul hala İtilaf askerlerinin işgalinde bir şehirdi.

A- İstanbul'un İtilaf Devletleri'nce Boşaltılması

İstanbul'un Türk ordusuna ne zaman ve nasıl teslim edileceği 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile karara bağlanmıştı. Lozan Antlaşması gereği İtilaf kuvvetleri 6 hafta içinde İstanbul'u boşaltacaklardı¹⁴.

Türkiye Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti 6 Ağustos 1923'te, işgal güçleriyle imzalanan İstanbul, Karaağaç, Boğazlar ile Bozcaada ve Gökçeada'nın tahliyesine ait protokolünün tercümesini bakanlıklara göndererek gerekli kurumları bilgilendirmişti. Türkiye ile işgal kuvvetleri arasında imzalanan bu protokolün bazı önemli maddeleri şunlardı:

1. Boğazlar İdaresine ait anlaşma yapıncaya kadar üç müttefik devletin Boğazlardan geçişleri tamamen serbesttir. Fakat Boğazlarda kalamayacaklardır.
2. 31 Ekim 1923 tarihine kadar üç müttefik devletten her birinin Boğazda bir kruvazörü, iki kontur torpidosu ile kömür ve erzak vermek için icap eden vapurları kalabilecektir.
3. Türkiye'de liman işleten şirketler 31 Aralık 1923 tarihine kadar faaliyetlerine devam edebilecektir.
4. Osmanlı hükümetine ait olup 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra İtilaf Devletleri'nin kontrolüne giren gemiler, silahlar ve askeri malzemeler Türkiye'ye iade edilecektir.
5. Tahliye sırasında herhangi bir hadiseye fırsat vermemek için Türk ve İtilaf Devletleri görevlileri ortaklaşa gerekli tedbirleri alacaktır.
6. İşgal edilmiş yerlerde Türk hükümetine ait eşya ve emlak, belirlenen şartlara uygun olarak Türk hükümetine iade edilecektir.

¹³ Betül Aslan, "İstanbul'da Türkiye Büyük Millet Meclisi İdaresinin Kurulması", *Türkler*, C.16, Ankara, 2002, s. 109.

¹⁴ BOA. HR.İM. Dosya No:46 Gömlek No:61 (Hariciye Nezareti İstanbul Mutasarrıflığı), (Bundan sonra Başbakanlık Osmanlı Arşivinden kullanılan belgelerde önce dosya sonra gömlek numarası verilecektir.)

7. Karaağaç'taki Rum ahali, Türkiye ile Yunanistan arasında 30 Ocak 1923 tarihinde imza edilmiş olan mukavelenamede belirtilen şekilde mübadeleye tabi tutulacaktır.
8. İmroz ve Tenedos adalarındaki Yunan asker ve memurlarının geri alınması, ilgili güncü tarihli sulh muahedenamesi, Türk ve Yunan hükümetleri tarafından tasdik olunur olunmaz vuku bulacaktır.
9. Meriç Nehri ile ilgili güncü tarihli barış anlaşmasında belirtilen yerler ve Türk Yunan hududu arasında bulunan ve Türkiye'ye iade edilecek olan arazi, 15 Eylül 1923 tarihinde Türk memurlarına teslim edilecektir¹⁵.

İstanbul kumandanı Selahaddin Paşa, yapılan protokole rağmen tahliye ile ilgili İsmet Paşa'ya bazı hatırlatmalarda bulunarak şu noktalara dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir:

- “1. Tercihen evvela İstanbul'daki işgalci askerlerin tahliyesi ve sonra depo ve müesseselerin kurulacak komisyonlarla tahliyesi
2. İstanbul Kumandanlığının İtilaf generalleri ile tahliyenin teferuatı hakkında görüşmesi için yetkili kılınması
3. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra askeri malzemelerin ve devlete ait eşyaların hiçbir yere nakledilmemesi
4. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra İtilaf kontrolüne bırakılan silahlar, cephaneler, savaş gemileri, taşıma vasıtaları, telsiz ve telefon istasyonları ve kışla ve müesseselerin aynen teslimi
5. Anlaşmanın imzalanmasından sonra kışlalarda olacak zararın tanzimi ve kendi yaptıkları barakaların Türkiye'ye teslimi
6. Anadolu demiryolu hattının kontrolünün Türkiye'ye bırakılması
7. Divan-ı Harb'de mahkûm edilen Türk tutukluların teslimi
8. Tahliye ve teslim almanın muhtelif komisyonlarca aynı zamanda yapılması”¹⁶

Lozan Anlaşması sonrasında İngilizlerin İstanbul'u tahliye edip etmeyecekleri de istihbarat raporları ile takip edilmekteydi¹⁷. İngiliz İşgal

¹⁵ BCA Dosya: 400-173, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 218.474..13.

¹⁶ BOA. HR.İM. 46-61

¹⁷ BCA. Dosya 245244 fon 30.10.0.0, yer no 205.399.6

komutanı General Sir Charles Harington ile İstanbul Kumandanı arasında tahliyenin nasıl yapılacağı konusunda görüşmeler yapılmış, yol haritası çıkarılmıştı¹⁸. Lozan Antlaşması'nın tasdikinden sonra tahliye işlerinin başlamasıyla birlikte Türk hükümeti tahliye işlerinin nasıl devam ettiğini anbean takip ederek¹⁹ hazineye ait malların satılmasını önlemek için tedbirler almış²⁰, vapurlara yüklenen eşyalar bu nedenle kontrol edilmiştir²¹.

Bir muhbirin bildirdiğine göre işgal güçleri generalleri 14 Haziran 1923'te İstanbul'da yaptıkları bir toplantıda iki haftada Anadolu yakasını, iki haftada İstanbul'u ve iki haftada da Çanakkale'nin tahliyesini planlamaktaydı²². İlk tahliye işlemi 25 Ağustosta gerçekleşmişse de 1 Eylül'e kadar sadece İngilizler tahliyeye başlamıştı. İngiliz askerlerin büyük bir kısmı Galata rıhtımından vapurlarla İngiltere'ye gönderiliyordu²³. İngilizler malzemelerini ise Tophane Rıhtımı'na toplayarak gemilere yüklüyorlardı²⁴. Tahliye işlemlerinde önceliğin levazım birliklerine verildiği görülüyordu²⁵.

İstanbul Kumandanlığının bildirdiğine göre Türkiye hükümetine ait olup İngiliz işgali altında bulunan yerler ve tahliye zamanı şöyleydi²⁶:

Sıra Nu.	İşgal altında bulunan mevakiin isimleri	Mevkileri	Takribî tahliye tarihleri	Mülahazat
1	Soğanlık arazisi	Malta	30 Ağustos 1923	
2	25. Kolordu Kışlası	Ortaköy	1 Eylül 1923	İngiliz Fevkalade Komiserliğinin işgali altındadır.
3	Süvari Binicilik Mektebi Kışlası	Haydarpaşa	3 Eylül 1923	
4	Gümüşsuyu Kışlası	Ayas Paşa	24 Eylül 1923	

¹⁸ BCA. Dosya 245249 fon 30.10.0.0, yer no 205.399..10.

¹⁹ BOA. HR.İM. 46-61

²⁰ BCA. Dosya 1265, fon 30.10.0.0, yer no 136.975..5.

²¹ BOA. HR.İM. 46-61

²² BOA. HR.İM. 46-61

²³ "İstanbul'un Tahliyesi Devam Ediyor", *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Ağustos 1923, No:902, s. 1.

²⁴ "Tahliye Ameliyesi Devam Ediyor", *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Eylül 1923, No:906, s. 1.

²⁵ "İstanbul ve Boğazların Tahliyesi Etrafında", *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Eylül 1923, No:904, s. 1.

²⁶ BOA. HR.İM. 46-54

Sıra Nu.	İşgal altında bulunan mevakiin isimleri	Mevkileri	Takribî tahliye tarihleri	Mülâhazat
5	Kağıthane- Maslak arazisi		25 Eylül 1923	
6	Silահhane	Yıldız Kışlası kurbunda	25 Eylül 1923	
7	Bina; Yıldız'da kışla ile saray arasındaki meydanın garbında	Maçka	25 Eylül 1923	
8	Küçük İhtiyat Zabitan Numune Mektebi	Ayas Paşa	29 Eylül 1923	
9	Ahşap baraka Haydarpaşa'da süvari ahırları civarında		29 Eylül 1923	
10	Maçka Silahhanenin arkasındaki kışla		29 Eylül 1923	
11	Mekteb-i Tıbbiye karşısındaki binalar	Haydarpaşa	29 Eylül 1923	
12	Caminin şimal kısmında bir oda	Tophane	29 Eylül 1923	
13	Tophane Kışlası	Tophane	30 Eylül 1923	
14	Orhaniye Kışlası	Yıldız	30 Eylül 1923	
15	Askerî Hastane ve tamirhane depo	Tophane	30 Eylül 1923	
16	Tophane Fabrikaları	Tophane	30 Eylül 1923	
17	Taşkışla	Beyoğlu	30 Eylül 1923	
18	Sipahi Ocağı	Pangalalı Mekteb-i Harbiye	1 Ekim 1923	
19	Mekteb-i Harbiye	Pangalalı Mekteb-i Harbiye	1 Ekim 1923	

Tahliye Anadolu yakasından başlayan İngilizler, 23 Ağustos 1923'te Maltepe ve Bostancı'yı²⁷, 30 Ağustosta Haydarpaşa civarında bulunan mevkilerini²⁸, 2 Eylülde Fenerbahçe'yi ve Ortaköy'deki erzak ambarını²⁹, 28 Eylülde ise binicilik mektebini boşaltmışlardı³⁰. İngilizlerin İstanbul'dan tahliye ettikleri askerleri Çanakkale'ye götürdüklerine dair söylentiler çıkmışsa da³¹ Eylül başında Çanakkale'nin tahliyesine başlamalarıyla gerçek durum anlaşılmıştı³². 3 Eylülde Gelibolu'da bazı yerleri boşaltan İngilizler, 12 Eylülde Çanakkale, Mecidiye ve Çimenlik istihkâmlarıyla cephanelikleri teslim etmiş ve 17 Eylülde obüs topları ve askerlerinin de naklini gerçekleştirerek bu bölgedeki tahliyei tamamlamışlardı³³.

İngilizler tahliyede, Hindistan ve doğudaki bazı sömürgelere gidecek askerlere ve malzemelere öncelik veriyordu. Kendileriyle işbirliği yapanları da unutmayan İngilizler, mütarekeden beri İngiliz hizmetinde çalışan Müslüman ve gayrimüslim şahıslara İngiltere'ye ve İngiliz sömürgelerine gidebileceklerine dair bir belge veriyordu³⁴.

Tahliye vapurları Marsilya'dan gelen Fransızlar da 2 Eylül de tahliye başlamıştı³⁵. Fransızlar kullandıkları binaları³⁶, Zeytinburnu'ndaki fabrika ve depoları, aldıkları eşya ve malzemeyi 11 Eylülde teslim etti. Rami, Marki ve Davutpaşa silah ve cephane depoları ise Türk yetkililerce 12 Eylülde Fransızlardan teslim alındı. Fransız işgal kuvvetlerinin çoğunluğunu oluşturan Senegal ve Tunus Alayları ise 15 Eylülde vapurlarla İstanbul'dan tahliye edildi³⁷. Fransızlar işgal ettikleri Okmeydanı ve Osmanıye telsiz-telgraf istasyonlarını boşalttıktan sonra bazı bilgileri gizlemek için buranın memurlarını kendi elçiliklerinde çalıştırmak istemişlerdi.

²⁷ BOA. HR.İM. 21-33

²⁸ BOA. HR.İM. 82-12

²⁹ "İstanbul ve Boğazların Tahliyesi Etrafında", *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Eylül 1923, No:904, s. 1.

³⁰ "İstanbul'da Ecnebi İşgalinin Son Dakikaları", *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Eylül 1923, No:902,

s. 1.

³¹ BOA. HR.İM. 21-33

³² "Tahliye Tekrar Faal Bir Devreye Girdi", *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Eylül 1923, No:903, s. 1.

³³ BOA. HR.İM. 46-61

³⁴ BOA. HR.İM. 46-61

³⁵ "Tahliye Tekrar Faal Bir Devreye Girdi", *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Eylül 1923, No: 903, s. 1.

³⁶ "İşgal Altındaki Topraklarımızın Tahliyesi Devam Ediyor", *Hâkimiyet-i Milliye*, 11 Eylül 1923, No: 912, s. 1.

³⁷ BOA. HR.İM. 46-61

İtalyanların işgal kuvveti 3 taburdan ibaret olduğu için İngiliz ve Fransız kuvvetlerine göre tahliyesi çok kolay olmuştur. Meriç'ten gelen İtalyan askerleri de İstanbul'dan vapurlarla ülkelerine sevk edilmişti³⁸.

İtilaf Devletleri 11 Eylülde büyük bir sevkiyat gerçekleştirerek top, tank, araba ve hayvan gibi silah ve malzemelerinin tamamına yakını vapurlara yükleyip ülkelerine göndermişlerdi. Meriç'te bulunan İtilaf askerleri, kademeli olarak İstanbul'a getirilerek 16 Eylülde gemilerle buradan sevk edildi³⁹.

Tahliye sürecinde, yapılan protokole rağmen tahliye edilecek yerlerle ilgili sorunlar da çıkmaktaydı. Tahliyenin aksamadan planlandığı tarihte bitirilmesi amacıyla Selahaddin Adil Paşa, Müttefik generalleri ile Ağustos sonunda görüşmeler yaparak⁴⁰ tahliye ile ilgili problemleri çözmüş ve tahliyeye tekrar başlanmıştı. İstanbul Murahhası Adnan Bey ise işgal güçlerinin tahliyelerini yakinen takip etmekte ve Ankara'ya gönderdiği şifreli telgrafla hükümeti bilgilendirmekteydi⁴¹. İngilizler Osmaniye telsiz istasyonunun teslimi için 25 Eylülde yeni şartlar ileri sürmüşlerse de bu şartlar tahliye protokolüne ve Lozan Antlaşması'na aykırı bulunarak reddedilmiştir⁴². Tahliye sırasında ki bazı olaylardan dolayı İngiliz Generali Sir Charles Harington, İngiliz polisini, tahliye süresince daha nazik olunması için sık sık uyardı⁴³. Türk yetkililer ise tahliyenin bir an önce gerçekleştirilmesi amacıyla bazı eksiklikleri görmezden gelerek problemlerin büyümesini önlemekteydi.

İtilaf Devletleri tahliye sürecinde kendilerine ait bazı malları satmak isteyince Müdafaa-i Milliye Vekâleti 18 Ağustos 1923'te Türk hükümetine ait malların satılmasını engellemek için işgal kuvvetlerinden malzeme satın alacakların uyması gereken bazı kurallar belirledi. Bu münasebetle satın alınan eşyanın bir listesi, satın alanlar tarafından İstanbul Kumandanlığına verilecek ve gümrük vergileri ödenecekti. Ayrıca satın alınan eşya, kanunlara aykırı bir şey olmayacaktı⁴⁴. Fransızlar gümrük resmini kabul ederek eşya satmaya başlayan ilk İtilaf Devleti ol-

³⁸ "İstanbul ve Boğazların Tahliyesi Etrafında", *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Eylül 1923, No: 904, s. 1.

³⁹ BOA. HR.İM. 46-61

⁴⁰ "İstanbul'un Tahliyesi Devam Ediyor", *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Ağustos 1923, No: 902, s. 1.

⁴¹ BOA. HR.İM. 20-143

⁴² BOA. HR.İM. 46-61

⁴³ BOA. HR.İM. 46-61

⁴⁴ BCA Dosya: 1265, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 136.975..5.

du⁴⁵. İngilizler de fazla malzemelerini müzayede ile belirlenen şartlar çerçevesinde satmaya başladı⁴⁶.

29 Ağustos 1923'te tersanelerin de tahliyesine başlanmış⁴⁷ ve böylece Türk gemileri üzerindeki İtilaf kontrolü sona ermişti⁴⁸. 28 Eylül'den itibaren⁴⁹ ise İstanbul limanlarında kontrol Türk devletine geçmişti⁵⁰. Bu süreçte Türk donanmasına ait olup Mondros Antlaşması'ndan sonra İstanbul'da İtilaf Devletleri kontrolünde bekleyen gemilerin bakım ve tamirâtı yapıldıktan sonra gemilere yeni askerler gönderilerek talimlere başlanacaktı. Deniz kuvvetlerine ait tahliye işlemleri diğerlerine göre daha önce bittiği için Yavuz, Hamidiye ve Taşoz gemilerinin Türk ordusunun şehre girişi sırasında düzenlenen şenliklere katılması planlanmaktaydı⁵¹.

Tahliye protokolü sadece İstanbul'u değil Çanakkale, Bozcaada ve Gökçeada'yı da kapsamaktaydı. Bu nedenle Mülkiye Müfettişi Kadri Bey yönetim teşkilatı kurmak için Bozcaada'ya gönderilmişti⁵². Bu heyeti taşıyan Hızırreis, dokuz sene sonra 20 Eylül 1923'te ilk Türk gemisi olarak Akdeniz'e açılmıştı. Bozcaada ile Gökçeada'yı teslim alacak olanları taşıyan Hızırreis gemisi Çanakkale'de karadan ve denizden coşkulu bir tezahüratla selamlanmıştı⁵³.

İstanbul'un İtilaf Devletleri'nce boşaltılması işlemleri devam ederken Türk kamuoyu da Türk ordusunun gelişini günler öncesinden heyecanla beklenmeye başlamıştı. Halk Türk ordusunu büyük bir coşkuyla karşılamayı düşünüyordu⁵⁴. İstanbul'a girecek Türk ordusu Haydarpaşa'dan Gülhane Parkı'na geçecek ve oradan da Taşkışla'ya gidip yerleşecekti. Ordunun bir kısmı da Üsküdar'da kalarak Selimiye Kışlasına yerleşecekti⁵⁵.

⁴⁵ "Tahliye Ameliyesi Devam Ediyor", *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Eylül 1923, No: 906, s. 1.

⁴⁶ BOA. HR.İM. 46-61.

⁴⁷ "İstanbul'un Tahliyesi Devam Ediyor", *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Ağustos 1923, No: 902, s. 1.

⁴⁸ "Gemilerimizin Üzerindeki İşgal Refîğ Oldu", *Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Eylül 1923, No: 909, s. 1.

⁴⁹ "İstanbul'un Tahliyesi Bitiyor", *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Eylül 1923, No: 917, s. 1.

⁵⁰ BOA. HR.İM. 46-61

⁵¹ "Donanmamız Faaliyete Başlıyor", *Vatan*, 29 Eylül 1923, No:167, s. 1.

⁵² "İstanbul'un Tahliyesi Bitiyor", *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Eylül 1923, No: 917, s. 1.

⁵³ "Dokuz Sene Sonra Bayrağımız Akdeniz'de Selamlanırken", *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Eylül 1923, No: 921, s. 1.

⁵⁴ "Ordumuz Muazzam Tezahüratla Karşılanacaktır", *Vatan*, 1 Ekim, 1923, No:169, s. 1.

⁵⁵ "Kahraman Ordumuzun İstanbul Hazırlığı", *Vatan*, 27 Eylül 1923, No:165, s. 1.

Barış Antlaşması'nda İstanbul'da bulunacak asker mevcudu 12 bin kişi olarak belirlendiği için İstanbul'a gelecek askerlerin bu rakamı geçen kısmı Çatalca ve çevresine sevk olunacaktı. İstanbul'da eğitim verecek olan Mekteb-i Harbiye ve Erkan-ı Harbiye öğrencileri de asker kabul edildikleri için bunlar da 12 bin kişilik asker mevcudunun içinde kabul edilmekteydi⁵⁶.

Tahliyenin son günlerine gelindiğinde, 29 Eylülde Haydarpaşa'daki Tıp Mektebi, bir gün sonra Tophane kışlaları ve son olarak da Harbiye Mektebi, Jandarma dairesi, Şehiremaneti binası ve salı pazarında İtalyanların işgal ettiği kışlalar teslim edilecek; bununla tahliye sona erecekti. Eylülün sonunda Fransız, İngiliz ve İtalyan kuvvetlerinin büyük bir kısmı tahliye edilmiş olup, yalnız 2 Ekimde Dolmabahçe rıhtımında yapılacak törene iştirak edecek tören bölükleri kalmıştı⁵⁷. İşgal kuvvetleri tahliye protokolü gereğince 4 Ekim akşamı tamamen İstanbul'dan çekilmiş olacakları⁵⁸ için Divan-ı Harp o gün sona ermiş sayılacaktı⁵⁹. İşgal altında bulunan kışlalar da 1 Ekimde tahliye edilecek ve teslim zabıtnamesi Mekteb-i Harbiyede imzalanacaktı⁶⁰.

Tahliyenin son günlerinde, teslim edilen depolardaki askeri malzemenin az olduğunun sık sık gündeme gelmesi üzerine İngiliz General Harington, depolardaki malzemenin gizlice Anadolu'ya gönderildiği için az olduğu yönünde bir açıklama yapmıştı⁶¹.

1 Ekimde kışlalar, Şehremaneti, Mekteb-i Harbiye ve Enver Paşa'nın yalısı ile Talat Paşa'nın konağı tahliye edilmişti. Yine aynı gün haberleşme kabloları, alet ve edavat ile İstanbul ve Galata Gümrükleri de Türk yetkililerce teslim alınmıştı. Son gün işgal altında bulunan kişilere ait evler de tamamen boşaltılmıştı⁶². İngilizler son tahliye edilen kışlalarda bulunan askerleri ve malzemeleri Tophane Rıhtımına yanaşmış olan Arabic isminde 17 bin tonluk büyük bir gemiyi bindirmişlerdi⁶³.

Tahliye işlerinin sona ermesiyle birlikte 1 Ekimde Arabic gemisinde hazırlanan teslim ve tesellüm zabıtnamesini Türkiye adına Selahad-

⁵⁶ "İstanbul'a Girecek Kıtaat", *Vatan*, 28 Eylül 1923, No:166, s. 2.

⁵⁷ "Son Tahliye Gününe Ait Merasim", *Vatan*, 29 Eylül 1923, No:167, s. 1.

⁵⁸ BOA. HR.İM. 51-23

⁵⁹ "İstanbul Kumandanlığı", *Vatan*, 1 Ekim 1923, No:169, s. 2.

⁶⁰ "Bugün Tahliyenin Sonuncu Günüdür", *Vatan*, 1 Ekim 1923, No:169, s. 1.

⁶¹ BOA. HR.İM. 46-61

⁶² "İstanbul'un Tahliyesi Bugün Saat 12'de Hitam Buluyor", *Vatan*, 2 Ekim 1923, No:170, s. 1.

⁶³ "İstanbul'un Tahliyesi Bugün Saat 12'de Hitam Buluyor", *Vatan*, 2 Ekim 1923, No:170, s. 1.

din Adil Paşa imzalamıştı⁶⁴. Protokol gereğince tahliye 4 Ekimde sona ereceği için o güne kadar sadece törene katılacak küçük birlikler İstanbul'da kalacaktı⁶⁵.

İstanbul'un Kurtuluşu Bayramı'na TBMM adına Ankara'dan on dört kişi katılacaktı⁶⁶. Ayrıca Konya Valisi ve beraberindeki 90 kişilik bir heyet de teslim törenine katılmak istiyordu⁶⁷.

Tahliyenin son günlerinde İtilaf Devletleri askerlerinin şehirden çekilmesiyle birlikte gayrimüslimlerin hayatlarının tehlikeye gireceğine dair basında ve kamuoyunda söylentiler çıkmaya başlayınca 3. Kolordu Komutanı Şükrü Naili (Gökberk) Paşa bunu kesin bir dille yalanlamıştı⁶⁸.

İstanbul Kumandanlığının Hariciye Nezaretine gönderdiği tahliye raporuna göre, 25 Ağustosta başlayan tahliye 2 Ekimde anlaşılmaya uygun olarak sona ermişti. Yapılan protokole göre bazı malzemeler eksik ve yıpranmış halde teslim edilmişti. Teslim alınan binalarda harap haldeydi. Tahliye olunan yerlerden sadece İtalyanların teslim ettiği yerler iyi durumdaydı. İngilizlerin teslim ettikleri binaların kullanılabilmesi için mutlaka bakımdan geçirilmesi gerekiyordu⁶⁹.

İstanbul'un tahliyesi 2 Ekimde sona ermişse de tahliye protokolü gereğince İtilaf Devletleri'ne ait bazı savaş gemileri 31 Ekim 1923 tarihine kadar İstanbul'da kalacaktı. Bu gemiler birer İngiliz, Fransız ve İtalya kuruvözörü, 3 torpido gemisi ile bazı küçük gemilerden oluşmaktaydı. Bu gemilerdeki askerler belli saatlerde ve silahsız olarak karaya çıkabileceklerdi. Bu askerler Türk kanunlarına aykırı hareket ederlerse hemen ifadeleri alınıp gemi kumandanına teslim edilecekti. Cinayet ve limanda asayişsizlik gibi durumlarda ise Türk yetkililerce tutuklanabileceklerdi. Bu durum İstanbul Kumandanı Selahaddin Adil Paşa tarafından İstanbul Valiliğine, Hariciye Nezaretine ve Müttefik Kuvvetlerine bildirilmişti⁷⁰.

⁶⁴ "Teslim Mazbatası", *Vatan*, 2 Ekim 1923, No:170, s. 1.

⁶⁵ "İstanbul'un Tahliyesi Bugün Saat 12'de Hitam Buluyor", *Vatan*, 2 Ekim 1923, No:170, s. 1.

⁶⁶ "Ankara'dan Şehrimize Bir Heyet Geliyor", *Vatan*, 4 Ekim 1923, No:172, s. 1.

⁶⁷ BOA. HR.İM. 83-63

⁶⁸ "Kolordu Kumandanı", *Vatan* 4 Ekim 1923, No:172, s. 1.

⁶⁹ BOA. HR.İM. 21-164

⁷⁰ BOA. HR.İM. 46-61

İtilaf Kuvvetlerinin İstanbul'u boşaltması sırasında, Amerikalı Amiral Mark Lambert Bristol kendi gemilerinin de müttefiklerle beraber aynı günde limanı terk etmesi talebinde bulunmuş fakat⁷¹ Türk hükümeti bunu kabul etmeyerek Adnan Bey'den Amerikan gemilerinin İstanbul'u terk etmesi için nota verilmesini istemiştir.⁷²

B- İstanbul'un Devir Teslim Töreni

1923 Eylülünün sonunda artık İşgal Kuvvetlerinin tahliye işlemleri son aşamaya gelmiş ve Fransız, İtalyan ve İngiliz İşgal Kuvvetleri kumandanları TBMM temsilcisi Adnan Bey'e ve İstanbul Kumandanı Selahaddin Paşa'ya 29 Eylül 1923'te veda ziyaretinde bulunmuştu.⁷³

Türk basının da, Türk ordularının İstanbul'a girişi İstanbul'un ikinci ve son defa fethi olarak görülmekteydi.⁷⁴ Tahliye günü sabah evlerinden dışarı çıkan İstanbul halkı, şehrin fevkalade bir gün yaşamakta olduğunu her tarafa asılan bayraklardan anlamıştı. Bayraklar, günün ehemmiyetine delalet edecek nispette çoktu. Tarihi an için halk Sirkeci ve Eminönü'nden itibaren Dolmabahçe'ye doğru öyle akın etmişti ki İstanbul'un tahliyesi, yalnız ecnebi askerlerinin çekilip gitmelerinden ibaret olmadığı, bütün ahalinin şehri tahliye etmekte olduğu görüntüsü oluşmuştu.

Vatan gazetesi tahliyenin son günü olan 2 Ekim 1923'te yapılan veda merasiminde yaşananları:

"Dolmabahçe'nin saat kulesi saat on bir buçuğu çalışırken merasime iştirak edecek olan Türk, İtalyan, Fransız ve İngiliz müfrezeleri yerlerini almış ve tören başladı. Türk, İngiliz, Fransız ve İtalyan komutanlar meydana doğru ilerlediler ve sırasıyla Türk komutan Selahaddin Adil Paşa, İngiliz General Harington, İtalyan General Şaryi Monbelli ve Fransız Generali Charpy iki üç adım açıkta durdular. Seri adımlarla ilerleyen generaller Türk askerlerinin önüne geldikleri zaman hürmetle sancağı selamladılar ve Selahaddin Âdil Paşa ile birlikte tekrar yerlerine geldiler. Daha sonra sıra ile İngiliz, Fransız ve İtalyan kıtaları Türk sancağını özel törenle selamladılar. Müteakiben Türk Bahriye Müfrezesi İstiklal Marşı'nı çalmaya başlar başlamaz her taraftan kopan alkış sedalarıyla beraber "Yaşal!" nidaları meydana çı-

⁷¹ BOA. HR.İM. 21-119

⁷² BOA. HR.İM. 21-31

⁷³ "İstanbul'un İşgalinin Son Dakikaları", *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Eylül 1923, No: 928, s. 1.

⁷⁴ "Muzaffer Türk Orduları Yarın İstanbul'a Giriyor", *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Ekim 1923, No: 933, s. 1.

lattı. Tam on ikiye çeyrek kala umumi bir kumanda ile sırayla Fransız, İtalyan ve İngiliz askerleri resmigeçit marşını çalarak selam vaziyetinde duran Türk askerlerinin önünden son bir veda selamı yollayarak geçtiler. Generaller de Selahaddin Adil Paşa ile Adnan Bey'in ellerini sıkarak veda ettiler.”

şeklinde ifadelerle ayrıntılı olarak okuyucularına duyurmuştur. General Harington son söz olarak gazetecilere,

“İstanbul'dan çok iyi intübaa ile ayrılıyorum. Burada nazik bir mevkide idim. Binaenaleyh vazifemin hitama ermesinden dolayı memnunum. Buradaki hayatıma dair asla unutmayacağım hatıralarla gidiyorum.”

açıklamasında bulunarak İstanbul'dan ayrıldı.

İstanbul'un işgalinin sona ermesi Türk halkı için büyük bir kâbusun kalkması ve bir bayram günü olarak görülmüşse de İtilaf askerlerinin gidişi Rum ve Ermeniler tarafından matemle karşılanıyordu. Hürriyetine kavuşan İstanbul halkının Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'da görme arzusu üzerine Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi halkın bu hissiyatına tercüman olarak Gazi Paşa'ya, “İstanbul'un hakiki kurtuluş gününde milletimizin göz bebeği olan ordumuz şehre girerken o muazzam orduyu zaferden zafere götüren başkumandanımızı beraber görmek emel ve iştiakindayız.” telgrafını çekmişti⁷⁵.

Dolmabahçe'deki veda merasimi bittikten sonra müttefik generalleri ve askerleri “Yıldırım” namında motorbotla gemilerine götürüldü. Kabataş önünde bulunan Arabic vapuru saat üçü on dakika geçe hareket etmiş ve akabinde diğer gemiler de İstanbul'dan ayrılmıştı. Bu sırada Sultan Ahmed'in denize nazır olan cihetleri, Kumkapı ve deniz kıyıları, gemileri seyretmek için gelmiş olan binlerce halk ile doluydu⁷⁶. Böylece İstanbul'u 5 sene işgal etmiş olan İtilaf Kuvvetleri'nin 2 Ekim 1923 saat 11.30'da İstanbul'u, saat 15.00'da ise Boğaz sularını terk etmesiyle⁷⁷ 25 Ağustosta başlayan tahliye 2 Ekimde sona ermiş oldu⁷⁸.

⁷⁵ “Beş Senelik Esareten Sonra Dün İstanbul Hürriyetine Kavuştu ve Geniş Bir Nefes Aldı”, *Vatan*, 3 Ekim 1923, No:171, s. 1.

⁷⁶ “Müttefikin Gemileri Nasıl Gittiler”, *Vatan*, 3 Ekim 1923, No:171, s. 2.

⁷⁷ “İstanbul Dün Zincirlerinden Kurtuldu ve Hür Anadolu'ya Kavuştu”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Ekim 1923, No: 931, s. 1.

⁷⁸ BOA. HR.İM. 21-164

Tahliye sonrasında, işgal kuvvetlerinin faaliyet merkezi olarak kullandıkları binaları perişan bir halde bıraktıkları görülmüştü. Boşaltılan binalardan birisi olan Harbiye Mektebi çok kötü durumdaydı. İstanbul sokaklarında ise görülmeye alışılan parlak üniformalı İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerinin yoklukları dikkat çekmişti⁷⁹.

Beş senelik işgal zamanının Türkler için acı ve elim hatıralar ile dolu olduğunu belirten Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman, “İstanbul’un kurtuluşuna vesile olan Büyük Milli Rehberimiz Mustafa Kemal ile şehit ve gazilerimizin himmet ve gayretlerini hürmet ve şükran ile yâd ediyoruz. Bir seneden beri bir dereceye kadar İstanbul’un işgali kısmen sona ermiş ve kısmen hâkimiyetimiz kurulmuşsa da memleket için tabii sulh hayatı bugünden sonra başlayacaktır.” ifadeleriyle İstanbul ve Türkiye için artık yeni bir dönemin başladığını belirtiyordu⁸⁰.

C- Türk Ordusunun İstanbul’a Girişi

Mudanya Ateşkes Antlaşması’ndan beri Şükrü Naili Paşa komutasındaki Türk ordusu İstanbul’a girmek için bir yıldır Gerede’de bekliyordu⁸¹. İstanbul’a ilk girecek Türk birliği Yunanlılar tarafından “Demir Fırka” adı verilmiş olan Birinci Tümeni. Bu fırka Anadolu’da kazanmış olduğu birçok zaferle İstanbul’a ilk olarak girmeyi hak ediyordu. Nihayet 4 Ekim 1923 tarihinde Demir Fırka, İstanbul’un kapılarına dayanmıştı. Demir Fırka olarak anılan bu Birinci Tümenin komutanı General Hüseyin Hüsnü (Erkilet) Paşa’ydı.

İstanbul halkı da kendilerini esaretten kurtaran askerleri beklemekteydi. Kadıköy ve Haydarpaşa’dan başlayarak Bostancı’ya kadar tüm güzergâhtaki evler, sokaklar, yollar ve gözle görülebilen her şey bayraklar, çiçekler ve defne dallarıyla donatıldı. Bostancı’da uzun bir müddet İngilizler tarafından karargâh olarak kullanılan meydanda büyük bir resmigeçit yapan Demir Fırka daha sonra Kadıköy’e doğru harekete geçmiştir. Demir Fırka’ya Erenköy, Suadiye ve Kadıköy’de ziyafetler verilmişti. Ayrıca İstanbul Ermenileri adına Ermeni patriği 30 bin ekstra sigarayı Göztepe’de Türk ordusuna dağıtmıştı⁸². Demir Fırka askerlerine Kadıköy Hilal-i Ahmer Cemiyetinin girişimleriyle Kadıköy

⁷⁹ “Tahliyeden Sonra Şehrin Manzarası”, *Vatan*, 3 Ekim 1923, No:171, s. 2.

⁸⁰ Ahmet Emin, “Bugün Gidiyorlar”, *Vatan*, 2 Ekim 1923, No:170, s. 1.

⁸¹ “Şükrü Paşa’nın Beyanatu”, *Akşam*, 7 Ekim 1923, No:1795, No:175, s. 1.

⁸² “Bir Seneden Beri İstanbul’u Uzaktan Hasretle Temaşa Eden Kahramanlar Dün Şehir Kapılarına Geldiler”, *Vatan*, 5 Ekim 1923, No:173, s. 1.

hanımları adına da, sigara, şeker ve pastalar dağıtılmıştı. Demir Fırka kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa milletin bu tezahürat ve sevgisini bütün milletin yekvücut olduğunun göstergesi olarak görmekteydi⁸³. Hereke'den gemiyle İstanbul'a gelecek olan Kolordu Komutanı Şükrü Naili Paşa ise hareketinden önce, "Mevhum hat karşısında durmak orduya ölümdü. Kalplerimiz İstanbul'un ızdırabıyla çarpıyordu. Geceleri İstanbul'un ışıkları ızdırabın ateşiydi. İstanbul, Anadolu mücadelesinin bir kalbiydi. Şimdi İstanbul, kurtuluşunu kutluyor ve evladını bağrına basıyor." beyanıyla İstanbul için duyulan hasreti dile getiriyordu⁸⁴.

Türk ordusunu karşılamak amacıyla İstanbul'un Avrupa yakasında da büyük hazırlıklar yapılmış ve İstanbul adeta gelin gibi süslenmişti⁸⁵. İstanbullular Suadiye ve Kadıköy'de Türk ordusuna gösterdikleri ilgiyi bir gün sonra Gülhane Parkı, Bahçekapı, Sirkeci, Galata ve Beyoğlu'nda da gösteriyordu. 6 Ekim günü sabahın saat yedisinden itibaren Sirkeci, Babiâli, Divanyolu ve Beyazıt binlerce kişiyle dolmuştu⁸⁶. Buradaki caddelerin iki tarafında bekleyen mektepliler, izciler, esnaf heyetleri ve yüz binlerce insan Türk ordusunu bekliyordu⁸⁷. İstanbul'un kurtuluşunu İstanbullularla birlikte kutlamak için Ankara'dan milletvekillerinden oluşan bir heyet de 6 Ekimde İstanbul'a gelmişti⁸⁸.

Şehri teslim alacak olan Şükrü Naili Paşa komutasındaki kolordunun birinci fırkasından İstanbul'da kalacak olan bazı alaylar, 6 Ekim 1923 günü sabahtan itibaren vapurlarla Üsküdar ve Haydarpaşa'dan Sirkeci'ye, Sirkeci'den de Gülhane Parkına getirildi⁸⁹. İstanbul'a gelen Üçüncü Kolordunun zabıtları da bir seneden beri bekledikleri Hereke'den Pendik vapuru ile Sirkeciye hareketlerinde, iskeleye toplanmış olan Hereke halkı tarafından uğurlandı. Pendik gemisi Büyükkada, Heybeli, Burgaz ve Kınalıada iskelelerine birkaç metre yaklaşarak ilerlemiş ve ada halkı tarafından coşkuyla selamlanmıştır. Moda açıklarında Pendik vapuru Yavuz zırhlısının yanından geçerken Yavuz mürettebatı Şükrü Naili Paşa'yı selamlamıştı.

⁸³ "İstanbul Gazileriyle Kucaklaştı", *Vatan*, 6 Ekim 1923, No:174, s. 1.

⁸⁴ *Vatan* 6 Ekim, 1923, No:174, s. 1.

⁸⁵ "Bir Seneden Beri İstanbul'u Uzaktan Hasretle Temaşa Eden Kahramanlar Dün Şehir Kapılarına Geldiler", *Vatan*, 5 Ekim 1923, No:173, s. 1.

⁸⁶ *Akşam*, 7 Ekim 1923, No:1795, s. 1.

⁸⁷ *Vatan* 7 Ekim, 1923, No:175, s. 1.

⁸⁸ "Bugünkü Resmigeçit", *Akşam*, 7 Ekim 1923, No:1795, s. 1.

⁸⁹ "Bugünkü Resmigeçit", *Akşam*, 7 Ekim 1923, No:1795, s. 1.

Şükrü Naili Paşa 6 Ekim 1923 sabahı saat onda Pendik vapuru ile Sirkeci iskelesine geldiğinde iskele önüne halılar serilmiş, kurbanlar hazırlanmıştı⁹⁰. İskeleye doğru giden yol üzerine kum döşetilmiş, etraf bayraklar ile süslenmişti. Paşa'yı İstanbul Valisi Haydar Bey, İstanbul Hariciye Murahhası Doktor Adnan Bey, İstanbul Komutanı Selahaddin Adil Paşa, çeşitli yöneticiler ile azınlık temsilcileri karşılamıştı. Şükrü Naili Paşa'nın İstanbul kumandanı Selahaddin Adil Paşa ve Doktor Adnan Bey'le kısa bir konuşmasından sonra kurbanlar kesildi. Şükrü Naili Paşa daha sonra halkın alkışları arasında iskele meydanına gelip Selahaddin Adil Paşa ile birlikte otomobile binerek⁹¹ Sirkeci ve Babiâli yoluyla Harbiye Nezaretinde bulunan İstanbul Kumandanlığına gitmişlerdir⁹². Şükrü Paşa İstanbul Kumandanlığında gazetecilere,

“Bugün İstanbul'un aziz halkından gördüğüm samimane teza-hürata ve parlak istikbale karşı o kadar mütehasşısım ki duygularımı ifade edecek kelime bulamıyorum. Millet bize layık olmadığımız derecede büyük bir teveccüh göstermiş olduğu için gerek şahsım ve gerek kolordum namına minnet ve teşekkürlerimi belirtiyorum.”

şeklinde bir açıklama yaparak İstanbul halkına teşekkürlerini iletmiştir⁹³. Paşa daha sonra makamında ziyaretleri kabul etmeye başlamış ve azınlıkların dini temsilcileri de Paşayı ziyaret etmişlerdir⁹⁴.

Ziyaretler bittikten sonra saat on ikide Şükrü Naili Paşa ve erkan-ı harbiyesine bir yemek verilmişti. Bu yemek çok samimi bir ortamda gerçekleşmişti. Yemeğin sonunda Selahaddin Adil Paşa ayağa kalkarak “Arkadaşlarım” diye söze başlamış ve:

“İşgalden kurtulan İstanbul halkı günlerden beri muzaffer ordunun İstanbul'a girişini dört gözle bekliyordu. Ve halk bu günü müstesna bir yevm-i mesud telakki ettiği için samimi tezahüratını hakkıyla ifaya çalışmış ve muzaffer orduyu vakurâne merasimle karşılamıştır. Yarından itibaren İstanbul Kumandanlığı artık vazifesi nihayet bulmuş olduğu için ilga edilmektedir. Kumandanlık bilumum umur ve vezaifini bu sebeple Şükrü Naili Paşa kolordusuna teslim edecektir. Şükrü Naili Paşa'nın bu yeni vazifesinde de muvaffakiyetini temenni ederim.”

şeklinde bir açıklama yapmıştır.

⁹⁰ *Akşam*, 7 Ekim 1923, No:1795, s. 1.

⁹¹ *Vatan*, 7 Ekim 1923, No:175, s. 1.

⁹² *Akşam*, 7 Ekim 1923, No:1795, s. 1.

⁹³ *Vatan*, 7 Ekim 1923, No:175, s. 1.

⁹⁴ *Akşam*, 7 Ekim 1923, No:1795, s. 1.

Şükrü Naili Paşa ise, Selahaddin Adil Paşa'nın sözlerine,

Büyük zaferi kazanan ordu, günlerden beri İstanbul'un kapısını da bu mesut günün gelmesini bekliyordu. Bugün İstanbul'a giren ordu pek memnundur. Gerek İstanbul Kumandanlığının ve gerek halkın gösterdiği tezahürattan dolayı duyduğum büyük memnuniyeti aynen ifade ile takdim-i teşekkürat eylerim."

ifadeleriyle mukabelede bulunmuştur⁹⁵.

6 Ekim günü saat ikide Türk ordusu önde süvari müfrezesi olduğu halde Gülhane'den çıkmaya başladı. Türk askerlerine Gülhane kapısının önündeki tâktan, kızlar, çiçekler ve defne dalları serpiyorlardı. Parkın karşısındaki caminin şerefesinde bulunan hafız tarafından da tekbir ve tehliller getiriliyordu. Demir Fırkanın ilk askerleri Gülhaneden çıkıp caddeye ayak basar basmaz sabahtan beri sabırsızca bekleyen kadınlı erkekli halk sesinin yettiği kadar "Yaşa, bin yaşa!" diye bağırıyordu. Bahriye Mızıkasının İzmir Marşıyla yürüyen alay, Sirkeci'ye gelince burada esnaf tarafından Türk askerlerinin gelişi şerefine kurbanlar kesildi. Hamidiye türbesine doğru giden caddenin iki tarafı da tâklar silsilesi ile doldurulmuş, yeşillikler ve bayraklar ile örtülmüştü. Burada Müslüman tüccarlar tarafından üç dört günden beri yapılmasına uğraşılacak İstanbul'dakilerin en büyüğü ve en güzeliydi. Bunun iki tarafında beyaz kırmızı üzerine kırmızı ile yazılmış şu cümle görünüyordu: "Hoş geldiniz Türk'ün yılmaz askeri!" Tezahürat burada en yoğun şeklini almıştı. Alkış sedalarıyla "Yaşasın" sesleri birbirine karşılarak büyük bir uğultu halinde meydana kadar yükseliyordu. Atılan konfetilerden askerin üzeri sanki rengârenk bir tabaka ile örtülmüş gibi görünüyordu.

Eminönü, askerleri büyük bir alkış tufanı ile kucaklamış ve köprüde biriken kalabalık da Türk ordusunu coşkuyla karşılamıştı. Türk ordusu ağır ağır büyük tezahüratla Karaköy'e gelmişti. Daha sonra Şişhane istikametinden Galatasaray önüne varan birlikler burada da caddenin her iki tarafına biriken kalabalık bir halk kitlesi tarafından coşkuyla karşılanmıştı. Taksim'e gelen Türk ordusu, Şükrü Naili Paşa ve erkân-ı harbiyesi, Mebuslar Heyeti ve sair erkan-ı vilayet önünde bir resmigeçit töreni düzenlemiştir. Daha sonra ikiye ayrılan birliklerden süvari müfrezesi ile Mekteb-i Harbiye talebesi Harbiye'ye giderken Piya-de Alayı ile Topçu Bölüğü de Orhaniye ile Taşkışla'ya yönelmişlerdir. Böylelikle Türk ordusunun İstanbul'a girişi dolayısıyla yapılan merasim de sona ermiş oluyordu⁹⁶.

⁹⁵ *Vatan*, 7 Ekim 1923, No:175, s. 1.

⁹⁶ *Vatan*, 7 Ekim, 1923, No:175, s. 2.

Falih Rıfki (Atay), *Akşam* gazetesindeki yazısında,

“Beş sene nasıl geçti, acaba tahayyül edilebilir misiniz? Size her dakikanın ızdırabını ayrı ayrı nakletmek niyetinde idik, öyle sanırdık ki çeke geldiğimizi dinlemek için sizin ömrünüz, çektiğimizi söylemek için bizim ömrümüz kâfi değildir. Bağrımız o kadar yanıkta, içimiz bu kadar dolu idi. Bu gün hepsini unuttuk. Gözlerimizin yaşı kurudu sanıyorduk, bakın meserret yaşımız nasıl akıyor!

ifadeleriyle İstanbul halkı adına gazilere sesleniyordu⁹⁷.

Necmettin Sadık (Sadak) da

“Payitaht İstanbul dört sene düşmanla o kadar yan yana yaşadı ki, sokaklarda tüylerimizi ürperterek geçen İskoçya neferleri yahut Senegalli Fransız askerleri yerine zabitlerimizi, neferlerimizi görmek şimdi bir rüya gibi geliyor. İstanbul’da yalnız Türk ordusu vardır!”⁹⁸

ifadeleriyle halkın sevincini dile getirmekteydi.

Türk ordusunun İstanbul’a giriş günü olan 6 Ekim 1923 akşamında, Şehremaneti tarafından da Fatih Belediyesinde Şükrü Naili Paşa şerefine bir yemek verilmişti. Yemekte Selahaddin Adil Paşa, Büyük Millet Meclisi İkinci Reis Vekili Sabri Bey, Heyet-i Umumiye ve Cemiyet-i Belediye Azası Doktor Besim Ömer Paşa ve zevattan yüz elli kişi hazır bulunmuştu. Şükrü Naili Paşa yemekten sonra gazetecilere, “Artık yarıncıdan itibaren masa başına oturarak işlerimize başlayacağız. Bundan sonra yeni merasim olmayacak.” beyanatıyla Türk ordusunun İstanbul’a giriş merasimi ve kutlamalarının sona erdiğini belirtmiş oluyordu⁹⁹.

D- İstanbul’un Durumu ve Yeni İdaresi

İtilaf Devletleri daha İstanbul’u tahliye etmeden TBMM’de İstanbul’la ilgili tartışmalar başlamış ve bazı mebuslar İstanbul’un ihmal edildiğini belirterek, İstanbul için özel bir vaziyet oluşturulmasını istiyorlardı. Heyet-i Vükela Reisi Fethi Bey ise İstanbul’un işgal yıllarında ihmal edildiğini fakat yeni bütçenin 20 milyonunun İstanbul için ayrıldığını, bundan dolayı İstanbul’un ihmal edilmesinin mümkün olmadığını fakat bir şehir için hususi bir vaziyetin de oluşturulamayacağını söylemiştir. Ayrıca sadece İstanbul’un değil Anadolu’nun da ihmal edildiğini ve

⁹⁷ Falih Rıfki, “Ey Gaziler”, *Akşam*, 7 Ekim 1923, No:1795, s. 1.

⁹⁸ Necmeddin Sadık, “İstanbul’da Yeni ve Kat’i Devir”, *Akşam*, 9 Ekim 1923, No:1797, s. 1.

⁹⁹ “Şükrü Naili Paşa’nın Dün Geceki Nutku”, *Akşam*, 8 Ekim 1923, No:1796, s. 1.

hükümetin adaletli davranmak zorunda olduğunu dile getirerek İstanbul için ayrıcalıklı bir durum oluşturulamayacağını belirtmiştir¹⁰⁰.

İstanbul basınında, hükümetin İstanbul'a bütçeden ayırdığı pay şehrin nüfusu ve geliri düşünüldüğünde az olarak görülmekteydi¹⁰¹. Akşam gazetesi yazarı Necmettin Sadık'a göre; İstanbul payitaht olmasa da memleketin yegâne büyük ve medenî şehriydi. Ümran itibarıyla istikbali pek zengindi. Fakat bu şehirde daha fazla refah ve ümran olması ve bilhassa manen Türklere ait bir şehir kalması için belediyesinin, ticaretinin, iktisadiyatının baştan aşağı ıslah edilmesi gerekiyordu¹⁰².

İstanbul'un 6 Ekim 1923'te İtilaf Devletleri tarafından yeni Türk Devleti'ne devredilmesiyle birlikte basında şehrin nasıl yönetileceği de sıkça gündeme gelmeye başlamıştı. O tarihte İstanbul; İstanbul, Üsküdar ve Beyoğlu Mutasarrıflığı olarak üçe ayrılmıştı. Fakat yeni dönemde bunların birleştirilerek İstanbul'un tek vilayet olarak yönetilmesi düşünülmekteydi¹⁰³.

Türk ordusunun İstanbul'a girmesinden sonra başkent meselesi de gündeme gelmiş ve Tan gazetesinin Ankara'da bulunan muhabiri Mosyö Jantizon, gazetesi namına Mustafa Kemal Paşa ile vaki olan mülakatının bir suretini Fransızca İstanbul gazetesine vermişti. Muhabir ilk soru olarak başkent meselesini sormuş ve Mustafa Kemal'den şu cevabı almıştı: "Ankara Türkiye'nin merkezi olarak kalmalıdır."¹⁰⁴ İstanbul'un boşaltılmasından sonra basında başkent tartışmaları gündeme gelse de TBMM 11 Ekim 1923'te Ankara'yı başkent ilan ederek yeni Türk devletinde başkent tartışmalarını sona erdirmiştir¹⁰⁵.

İstanbul'un askeri idaresinin de 7 Ekim 1923 itibaren Üçüncü Kolorduya intikal etmesiyle birlikte İstanbul Kumandanlığının vazifesi sona eriyordu. Üçüncü Kolordunun görev alanı içerisinde sadece İstanbul değil Boğazlar ve Trakya da vardı. Üçüncü Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa'nın karargâhı eski Harbiye Nezareti olarak belirlenmişti.¹⁰⁶ Görevi sona eren İstanbul Kumandanlığının kadrosundan ih-

¹⁰⁰ "İstanbul Hakkında Mühim Bir Müzakere", *Vatan*, 27 Eylül 1923, No:165, s. 1.

¹⁰¹ Ahmet Emin, "İstanbul ve Hükümet", *Vatan* 28 Eylül 1923, No:166, s. 1.

¹⁰² Necmeddin Sadık, "İstanbul'da Yeni ve Kat'i Devir", *Akşam*, 9 Ekim 1923, No:1797, s. 1.

¹⁰³ "İstanbul'un İdaresi", *Vatan*, 11 Ekim 1923, No:179, s.2

¹⁰⁴ *Vatan*, 7 Ekim 1923, No:175, s. 1.

¹⁰⁵ "Türkiye Cumhuriyeti Merkezi İdaresinin Mesut ve Şaşalı Bir Günü", Hâkimiyet-i Milliye, 14 Ekim 1923, No: 940, s. 1.

¹⁰⁶ "Yeni İdare-i Askeriyemiz", *Akşam*, 7 Ekim 1923, No:1795, s. 2.

tiyaç duyulanlar Üçüncü Kolordu kadrosuna dahil edilecek, açıkta kalanlar ise Anadolu'daki birliklere gönderilecekti¹⁰⁷.

İstanbul'un Türk devletinin kontrolüne girmesinden sonra Harp Okulu ve Gülhane Tıp Mektebinin eğitime başlayacak olmasından dolayı bu okulların binalarının durumuyla ilgili raporlar hazırlanmış¹⁰⁸ ve Mekteb-i Harbiyenin 15 Ekimde açılması kararlaştırılmıştı. Ayrıca Konya'dan bir Askerî İdadî'nin de İstanbul'a nakledilmesi uygun görülmüştür¹⁰⁹.

Tahliyeden sonra, İstanbul nüfusuna kayıtlıların askere alınması işlemlerine de hemen başlanılmıştı. Hicri 1314-1318 arası doğumlular askerlik için muayeneye çağrılıyordu. Bunlardan Birinci Dünya Savaşı'nda askerlik yapmamış olanların silâh altına alınması düşünülüyordu¹¹⁰. Şükrü Naili Paşa komutasındaki birliklerin İstanbul'a gelmesinden sonra kurulacak kolordu ise Sekizinci Kolordu ismini alacaktı¹¹¹.

E- İstanbul'daki Azınlıkların ve Yabancıların Durumu

İstanbul'un işgalini coşkuyla karşılayan azınlıklar¹¹² İtilaf Devletleri askerlerinin İstanbul'u terkenden sonra işgal yıllarındaki tavırlarından dolayı endişelenmeye başlamışlardı. Türk ordusunun İstanbul'a girişini Türklerle birlikte kutlayan azınlık cemaatleri ile ilgili kamuoyunda çeşitli söylentiler dolaşmaktaydı.

Şükrü Naili Paşa, Türk ordusu İstanbul'a girmeden Hereke'de *Vatan* gazetesine yaptığı açıklamada, Ordunun timsali intizam olduğunu ve İstanbul'da yaşayan tüm ahaliye vatandaş nazarıyla bakıldığını¹¹³ söyleyerek azınlıkların endişelerini gidermişti. Yine Şükrü Paşa, Akşam gazetesine verdiği beyanatta da,

“Türk askeri yalnız muharebe meydanında düşmanın kafasını ezmek için her fedakârlığa katlanır. Namuslu bir asker, aldığı emri harfiyen ifadan başka bir harekette bulunmaz. Zabitan ve efrat, asıl vazifelerini tamamen müdriktirler. Asker kendi vatandaşlarına daima kardeş nazarıyla bakar. Hatt-ı mevhumun yanı başında bir seneden beri duran böyle bir ordu ancak timsal-i intizamdır. Bu belîğ misali

¹⁰⁷ “İstanbul'un Askerî İdaresi”, *Akşam*, 8 Ekim 1923, No:1796, s. 2.

¹⁰⁸ BOA. HR.İM. 81-89

¹⁰⁹ “Yeni İdare-i Askeriyemiz”, *Akşam*, 7 Ekim 1923, No:1795, s. 2.

¹¹⁰ “İstanbulda Askerlik”, *Vatan* 8 Ekim 1923, No:176, s. 1.

¹¹¹ “İstanbulda Askerlik”, *Vatan* 8 Ekim 1923, No:176, s. 1.

¹¹² Budak, *a.g.e.*, s. 21-22.

¹¹³ “Şükrü Paşa'nın Beyanatu”, *Vatan*, 6 Ekim 1923, No:174, s. 1.

gören kimsenin hala bu tür şayialara kulak asması mümkün olmasa gerektir.”

ifadesiyle Türk askerinin azınlıkların güvencesi olduğunu dile getirmiştir¹¹⁴.

İstanbul'un Kurtuluşu kutlamalarına iştirak eden Rum Patrikhane-si, Türk ordusuna mendiller içerisinde şekerlemeler ve on beş bin sigara dağıtmıştı. Şenlikler şerefine Patrikhane kapalı tutulmuştu. Patrikhane-nin dış ve büyük kapısında bir tâk-ı zafer kurulmuş ve bu kapı Türk bayraklarıyla süslenmişti. Patrik Kâimmakamı Kalinbos, İstanbul'daki umum kiliselere bir tamim göndererek işgalcilerle işbirliği yaptığı için Türk kamuoyunun tepkisini çeken Patrik Meletbos'un azledildiğini ve Patriklik makamının münhal kaldığını duyurmuştu¹¹⁵.

Polis Müdürü Asım Bey'in beyanatına göre Türk ordusunun İstanbul'a girdiği günün akşamında azınlıkların yoğun olduğu Beyoğlu'nda coşkun kutlamalara rağmen asayiş hiçbir suretle bozulmamış ve zabıta tarafından sıkı tedbirler alınmıştı¹¹⁶. Bu da Türk halkının civanmertliğini ve hoşgörüsünü göstermekteydi.

İstanbul'un Türk hükümetinin kontrolüne girmesinden sonra yabancıardan şehirde kalmak isteyenlerden ikamet tezkeresi almaları istenmişti. Yabancı şirketler de Türk memur çalışmalarını konusunda uyarılmıştı. İstanbul'da çıkarılan Fransızca, Rumca ve Ermenice gazetelerden mütareke senelerinde Yunan emelleri için çalışan ve Türk hissiyatını rencide edenlerin de kapatılması düşünülmüştü¹¹⁷.

Sonuç

Mudanya Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Türk hükümeti tarafından İstanbul komutanı olarak Selahaddin Adil Paşa, TBMM İstanbul temsilcisi olarak da Adnan Bey'in atanması tahliye işlemlerinin daha rahat yapılmasını sağlamıştır. Tahliye protokolü gereği İtilaf Devletleri 25 Ağustos 1923 tarihinden itibaren işgal süresince yerleşmiş oldukları kamu ve şahıslara ait binaları, kışlaları, demiryolu istasyonlarını ve postaneleri boşaltmaya başlamışlardır. Türk hükümeti tahliye işlerini anbean takip ederek hazineye ait malların satılmasını önlenmek için tedbirler almışsa da teslim tutanaklarına göre bazı malzemeler eksik ve yip-

¹¹⁴ "Şükrü Naili Paşanın Beyanâtı", *Akşam* 7 Ekim, No:1795, s. 1.

¹¹⁵ "Ordumuz ve Rumlar", *Akşam*, 7 Ekim 1923, No:1795, s. 2.

¹¹⁶ "Polis Müdürü Asım Bey'in Beyanâtı", *Akşam*, 8 Ekim 1923, No:1796, s. 1.

¹¹⁷ "İstanbul'da Tathir ve Tasfiyenin Aşlı Var mı", *Akşam*, 8 Ekim 1923, No:1796, s. 1.

ranmış halde teslim edilmişti. 29 Ağustos 1923'te tersanelerin de tahliyesine başlanmış ve böylece Türk gemileri üzerindeki 5 yıllık İtilaf Devletleri kontrolü sona ermişti. Hızırreis gemisi dokuz sene sonra 20 Eylül 1923'te ilk Türk gemisi olarak Akdeniz'e açılmıştır.

İtilaf Devletleri'nin İstanbul'dan biran önce çekilme isteği ve Türk hükümetinin de İstanbul'u devralma konusundaki arzusu tahliye sırasındaki bazı sorunların büyümeden çözülmesini sağlamış ve altı hafta süren tahliye işlemi büyük bir sorunla karşılaşmadan 2 Ekimde, yapılan protokole uygun olarak tamamlanmıştır. Tahliye işleminin son günü olan 2 Ekim 1923 saat 11.30'da Dolmabahçe'de bir veda merasimi yapılmış ve İstanbul'u 5 sene işgal etmiş olan İtilaf Kuvvetlerinin son askerleri de İstanbul'dan ayrılmışlardır. Tahliye protokolü gereğince İtilaf Devletleri'ne ait bazı savaş gemileri ise 31 Ekim 1923 tarihine kadar İstanbul'da kalacaktır.

Mudanya Ateşkes Antlaşması'ndan sonra İstanbul'a girmek için bir yıldır Gerede'de bekleyen Şükrü Naili Paşa komutasındaki Türk ordusunun İstanbul'a girip 6 Ekimde şehrin kontrolünü devralmasıyla İstanbul halkı için beş yıllık özlem sona ermiştir. İstanbul'un İtilaf Devletlerince tahliyesi sırasında azınlıkların güvenlik endişeleri basında dile getirilmişse de Türk ordusunun İstanbul'a girdiği gün coşkun kutlamalara rağmen asayiş hiçbir suretle bozulmamış ve azınlıklara yönelik bir taşkınlık olmamıştır. İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u tahliyesi sürecinde başkent meselesi gündeme gelse de TBMM 11 Ekim 1923'te Ankara'yı başkent ilan ederek İstanbul'un konumuyla ilgili tartışmalara son noktayı koymuştur.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA. Dosya: 1265, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 136.975..5.

BCA. Dosya: 400-173, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 218.474..13.

BCA. Dosya: 245-1, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 5.30..15.

BCA. Dosya: 245244, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 205.399.6

BCA. Dosya: 245249, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 205.399..10.

BCA. Dosya: 24578, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 204.393..37.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Hariciye Nezareti İstanbul Mutasarrıflığı)

BOA. HR.İM. Dosya No: 21 Gömlek No: 164

- BOA. HR.İM. Dosya No: 21 Gömlek No: 31
 BOA. HR.İM. Dosya No: 20 Gömlek No: 143
 BOA. HR.İM. Dosya No: 21 Gömlek No: 119
 BOA. HR.İM. Dosya No: 21 Gömlek No: 33
 BOA. HR.İM. Dosya No: 46 Gömlek No: 54
 BOA. HR.İM. Dosya No: 46 Gömlek No: 61
 BOA. HR.İM. Dosya No: 51 Gömlek No: 23
 BOA. HR.İM. Dosya No: 81 Gömlek No: 89
 BOA. HR.İM. Dosya No: 82 Gömlek No: 12
 BOA. HR.İM. Dosya No: 83 Gömlek No: 63

Gazeteler

- Ahmet Emin, "Bugün Gidiyorlar", *Vatan*, 2 Ekim 1923, No: 170
 Ahmet Emin, "İstanbul ve Hükümet", *Vatan*, 28 Eylül 1923, No: 166
 "Ankara'dan Şehrimize Bir Heyet Geliyor", *Vatan*, 4 Ekim 1923, No: 172
 "Beş Senelik Esareten Sonra Dün İstanbul Hürriyetine Kavuştu ve Geniş Bir Nefes Aldı", "Bir Seneden Beri İstanbul'u Uzaktan Hasretle Temaşa Eden Kahramanlar Dün Şehir Kapılarına Geldiler", *Vatan*, 5 Ekim 1923, No: 173
 "Bugün Tahliyenin Sonuncu Günüdür", *Vatan*, 1 Ekim 1923, No: 169
 "Bugünkü Resmigeçit", *Akşam*, 7 Ekim 1923, No: 1795
 "Dokuz sene sonra Bayrağımız Akdeniz'de Selamlanırken", *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Eylül 1923, No: 921
 "Donanmamız Faaliyete Başlıyor", *Vatan*, 29 Eylül 1923, No: 167
 Falih Rıfkı, "Ey Gaziler", *Akşam*, 7 Ekim 1923, No: 1795
 "Gemilerimizin üzerindeki İşgal Refğ Oldu", *Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Eylül 1923, No: 909
 "İstanbul Dün Zincirlerinden Kurtuldu ve Hür Anadolu'ya Kavuştu", *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Ekim 1923, No: 931
 "İstanbul Gazileriyle Kucaklaştı", *Vatan*, 6 Ekim 1923, No: 174
 "İstanbul Hakkında Mühim Bir Müzakere", *Vatan*, 27 Eylül 1923, No: 165
 "İstanbul Kumandanlığı", *Vatan*, 1 Ekim 1923, No: 169

- “İstanbul ve Boğazların Tahliyesi Etrafında”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Eylül 1923, No: 904
- “İstanbul’a Girecek Kıtaat”, *Vatan*, 28 Eylül 1923, No: 166
- “İstanbul’da Ecnebi İşgalinin Son Dakikaları”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Eylül 1923, No: 928
- “İstanbul’da Tathir ve Tasfiyenin Aslı Varmı”, *Akşam*, 8 Ekim 1923, No: 1796
- “İstanbul’un Askeri İdaresi”, *Akşam*, 8 Ekim 1923, No: 1796
- “İstanbul’un İdaresi”, *Vatan*, 11 Ekim 1923, No: 179
- “İstanbul’un İşgalinin Son Dakikaları”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Eylül 1923, No: 928
- “İstanbul’un Tahliyesi Bitiyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Eylül 1923, No: 917
- “İstanbul’un Tahliyesi Bugün Saat 12’de Hitam Buluyor”, *Vatan*, 2 Ekim 1923, No: 170
- “İstanbul’un Tahliyesi Devam Ediyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Ağustos 1923, No: 902
- “İstanbul’da Askerlik”, *Vatan*, 8 Ekim 1923, No: 176
- “İşgal Altındaki Topraklarımızın Tahliyesi Devam Ediyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 11 Eylül 1923, No: 912
- “Kahraman Ordumuzun İstanbul Hazırlığı”, *Vatan*, 27 Eylül 1923, No: 165
- “Kolordu Kumandanı”, *Vatan*, 4 Ekim 1923, No: 172
- “Muzaffer Türk Orduları Yarın İstanbul’a Giriyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Ekim 1923, No: 933
- “Müttefikin Gemileri Nasıl Gittiler”, *Vatan*, 3 Ekim 1923, No: 171
- Necmeddin Sadık, “İstanbul’da Yeni ve Kat’i Devir”, *Akşam*, 9 Ekim 1923, No: 1797
- “Ordumuz Muazzam Tezahüratla Karşılacaktır”, *Vatan*, 1 Ekim, 1923, No: 169
- “Ordumuz ve Rumlar”, *Akşam*, 7 Ekim 1923, No: 1795
- “Polis Müdürü Asım Bey’in Beyanâtı”, *Akşam*, 8 Ekim 1923, No: 1796
- “Son Tahliye Gününe Ait Merasim”, *Vatan*, 29 Eylül 1923, No: 167
- “Şükrü Naili Paşa’nın Dün Geceki Nutku”, *Akşam*, 8 Ekim 1923, No: 1796

- “Şükrü Paşa'nın Beyanâtı”, *Vatan*, 6 Ekim 1923, No: 174
- “Şükrü Paşa'nın Beyanâtı”, *Akşam*, 7 Ekim 1923, No: 1795
- “Tahliye Ameliyesi Devam Ediyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Eylül 1923, No: 906
- “Tahliye Tekrar Faal Bir Devreye Girdi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Eylül 1923, No: 903
- “Tahliyeden Sonra Şehrin Manzarası”, *Vatan*, 3 Ekim 1923, No: 171
- “Teslim Mazbatası”, *Vatan*, 2 Ekim 1923, No: 170
- “Türkiye Cumhuriyeti Merkezi İdaresinin Mesut ve Şaşalı Bir Günü”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Ekim 1923, No: 940
- Vatan*, 7 Ekim 1923, No: 175
- “Yeni İdare-i Askeriyemiz”, *Akşam*, 7 Ekim 1923, No: 1795

Diğer Eserler

- Akın, Veysi, *Trakya'nın Türklere Devir Teslimi*, Ankara, 1996.
- Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele C.II*, Ankara, 1998, s.384
- Aslan, Betül, “İstanbul'da Türkiye Büyük Millet Meclisi İdaresi'nin Kurulması”, *Türkler*, C.16, Ankara, 2002.
- Budak, Mustafa, *İdealden Gerçeğe*, İstanbul, 2002.
- Criss, Bilge, *İşgal Altında İstanbul (1918-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Özdemir, Mehmet, “İstanbul'un Teslim Alınması”, *Türkler*, C.16, Ankara, 2002.
- Sakin, Serdar, *Uluslararası Bağımsızlık Projesi Misak-ı Milli ya da Büyük Güçlere Meydan Okuma*, Kayseri, 2010.
- Selçuk, Mustafa, *Hedef Şehir İstanbul*, Emre Yayınları, İstanbul, 2005.
- Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, C.1, İstanbul, 2010.
- Yıldıztaş, Mümin, *Yaralı Payitaht İstanbul'un İşgali*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010.

